

Priester Hendrik: de eerste Nederlandse watermanager

In Alkmadders van juni jl. kondigden wij een artikel aan over het werk van priester Hendrik en zijn betekenis voor het ontstane polderland in onze omgeving. Dit artikel is een bewerking van een eerder gepubliceerd artikel in *Tijdinghen en De Jacobslander*, de bladen van de historische verenigingen in Leimuiden/Rijnsaterwoude en Woubrugge/Hoogmade.

Aan de andere kant van het Braasemermeer, voor de Woudse Dom in Rijnsaterwoude, staat een groot standbeeld van een fronsende priester met een papierrol in zijn hand. Het is priester Hendrik, waarvan de achternaam en andere gegevens omtrent zijn herkomst onbekend zijn. Eenzelfde standbeeld staat in Steinkirchen, een dorp aan de Elbe in het Alte Land, ten zuidwesten van Hamburg. Priester Hendrik is van grote betekenis geweest voor zowel onze omgeving als voor de streek in Duitsland. Hij heeft 900 jaar geleden het contact tot stand gebracht tussen onze omgeving en het Alte Land.

Het Alte Land is het grootste fruitteeltgebied van West-Europa, met vooral

Priester Hendrik voor de Woudse Dom in Rijnsaterwoude. Foto: Hugo Tander

Artist impression van een veengebied en veenontginning. Foto: *Thuis in de Zuidplas*

appels en kersen. In 1956 ontdekte de rechtshistoricus prof.dr. Hendrik van der Linden de overeenkomsten tussen de poldergebied rond Rijnsaterwoude, Leimuiden en Woubrugge en dat van het Alte Land. De landschappelijke structuur van beide gebied komen sterk overeen. Uit onderzoek bleek dat 900 jaar geleden Hollandse kolonisten in de middeleeuwen met hun 'moderne' ontginningsmethode het gebied zijn ingetrokken en het Alte Land hebben opengelegd. Men spreekt in Duitsland van de *Hollerkolonisation*: de streek die de Hollanders ontgonnen hebben.

Van veenwildernis tot landbouwgrond

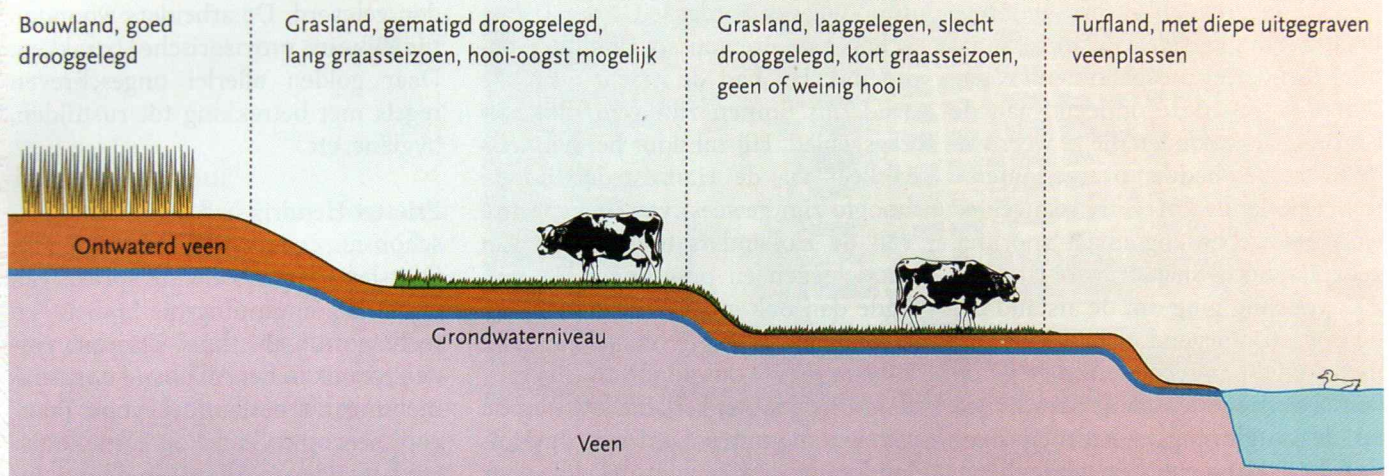
In de vroege middeleeuwen bestond West-Nederland grotendeels uit een uitgestrekte veenwildernis. Dwars door deze woestenis kronkelden traag stromende riviertjes. Zo lag de huidige gemeente Kaag en Braassem omstreeks het jaar 500 in een landschap dat werd gekenmerkt door rietvelden, moerassen, broekbossen, hoogveenbulten en door veenstroompjes zoals de Eslieke en de Leithe. Grote meren zoals de Kagerplassen, het Braasemermeer of het Haarlemmermeer be-

stonden toen nog niet of nauwelijks. De veenwildernis had geen enkele economische betekenis. Slechts hier en daar drongen mensen vanuit de hoge kleioevers langs de Oude Rijn het veen binnen om honing te verzamelen, kruiden te plukken of te visen.

Waarschijnlijk in de 10^e eeuw, maar zeker in de 11^e eeuw, is een begin gemaakt met de ontginning en exploitatie van het Hollands-Utrechtse veengebied. De vroegste aanwijzing voor systematische veenontginning treffen we aan in de omgeving van Esselijkerwoude (Woubrugge), Rijnsaterwoude en Leimuiden. Deze veronderstelling berust op een oorkonde van de bisschop van Utrecht uit 1063 waarin de kapellen in deze dorpen als dochterkerken van de moederkerk in Kerkwerpe (Oegstgeest) worden vermeld. Zij worden ook genoemd in de 11e-eeuwse kerkenlijst van het klooster Echternach in het huidige Luxemburg.

In Zuid-Holland en Utrecht was de ontginning heel strak georganiseerd. De krachtige leiding die van de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht uitging, is van grote invloed geweest op de organisatie van het in

Maaiveldddaling en veranderd grondgebruik van veengrond

Maaiveldddaling en veranderd grondgebruik in een veenontginningsgebied.

Foto: *Thuis in de Zuidplas*

cultuur brengen van het veen. Uit deze tijd stammen de veenontginningsgebieden die bekend staan onder de naam 'cope'.

Ontwikkeling van het veenlandschap

Het ontginnen van het veengebied is in het tegenwoordige Groene Hart vrijwel overal identiek verlopen. In de regel werkte een groep boeren samen. Er moest heel wat werk worden verzet alvorens op het land kon worden geakkerd. In oude rekeningen staan opbrengsten van rogge en gerst vermeld.

Een voorwaarde voor graanverbouw was een diepe ontwatering van het zompige veen. De ontginners moesten met een goed doortimmerd ontwaterings- en afwateringssysteem het veen bewoonbaar maken en het ook zo zien te houden. Veelal werd de veenwildernis vanuit een rivier(tje) of door het graven van een veenwetering of het aanleggen van een weg open gelegd. Langs zo'n ontginningsas werden op vaste afstanden van elkaar boerderijen gebouwd. Haaks op die ontginningsas groeven de kolonisten evenwijdig aan elkaar een strak stelsel van greppels en sloten voor de verlaging van de grondwaterstand. En dat alles gebeurde met schop en kruiwagen. Zo ontstonden langs een weg of een watergang lintvormige dorpen met aan weerszijden van de bewoningsas smalle, langgerekte percelen.

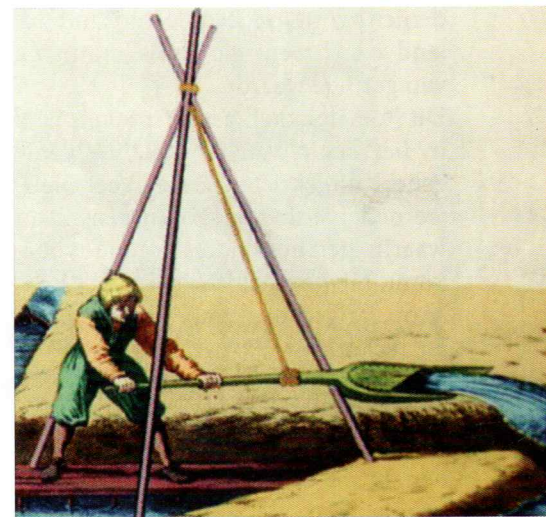
Het in cultuur brengen van het veengebied ging gepaard met maaiveldddaling. Dat was het gevolg van twee processen: klink en oxidatie. Klink ontstaat wanneer bij een grondwaterpeilverlaging water aan het veen wordt onttrokken waardoor het volume van het veen afneemt. Het tempo van de maaiveldddaling wordt versneld door het gelijktijdig plaatsvindende proces van vertering en oxidatie. Na (kunstmatige) ontwatering kan zuurstof tot de bovenste veenlaag toetreden. Plantenresten verteren en worden onder opname van zuurstof geleidelijk omgezet in koolzuurgas dat in de lucht verdwijnt of via het water wordt afgevoerd. Zo zijn in de loop van eeuwen dikke pakketten veen zelfs helemaal verdwenen waardoor veel (voormalige) veengebieden tegenwoordig een lage ligging hebben, vaak tot onder NAP.

Als gevolg van de maaiveldddaling was het telkens nodig de sloten verder uit te diepen. Bovendien was het noodzakelijk het ontgonnen land met een achterkade te beschermen tegen het afstromende water uit het nog niet ontgonnen, hoger gelegen veen. Wanneer boeren na verloop van tijd niet meer in staat waren de waterstand verder te verlagen, werd de grond voor graanteelt te nat en moesten zij hun akkerland opgeven. De akkers werden dan omgezet in grasland. Om nieuwe akkers aan te leggen

gingen de boeren verder het veen in naar plekken waar het land nog niet zo ver was gedaald. Vervolgens werd een nieuw stuk van de aangrenzende veenwildernis voor akkerland geschikt gemaakt door bestaande sloten te verlengen en een nieuwe achterkade op te werpen. Zo trokken zij steeds dieper het veen in totdat alle woeste veengrond was ontgonnen.

Passen en meten

Om het ongecultiveerde veengebied te ontginnen, was samenwerking en planning noodzakelijk. Bij de uitgifte van de woeste gronden moesten percelen worden uitgemeten. Er werd gewerkt met standaardmaten voor de

Eenvoudige waterafvoer met behulp van een hoosvat. Foto: *Thuis in de Zuidplas* (gravure A. Freitag, 1642)

lengte en voor de breedte, waardoor het regelmatige verkavelingspatroon ontstond. Voor de meting werd een meetkoord met een bepaald aantal 'koningsroeden' gebruikt. Deze maatvoering had de Hollandse graaf uit Vlaanderen meegenomen. Waarschijnlijk was deze ontleend aan de Karolingische vorsten die ze weer van de Romeinen hadden overgenomen. In het Hollands-Utrechtse veengebied werd ook wel de lengtemaat 'voorling' gebruikt. Soms staat er 'vore lang'. Bij zo'n voorling ging om de afstand die de boer al ploegend aflegde alvorens met zijn gespan rechtsomkeert te maken. De afstand tussen de boerderijen op de ontginningsas bedroeg standaard ca. 110 meter, terwijl de diepte van de opstrek werd vastgesteld op ca. 1250 meter. De bedrijven hadden daardoor een omvang van ongeveer 14 ha.

Ontstaan van de cope

In de middeleeuwen had *cope* een ruimere betekenis dan het moderne koop en verkoop met een geldsom als tegenprestatie. Cope slaat op de afspraken die tussen de ontginners en de bisschop van Utrecht of de graaf van Holland waren gemaakt ten aanzien van de omvang van de ontginning, de stichting van een parochiekerk, de betalingen en de rechtspositie van de boeren. Door betaling van een *recognitiecijns* (het Latijnse *recognare* betekent erkennen) aan de bisschop of graaf erkende de koper het overheidsgezag. De *recognitiecijns* bestond uit een muntje van één denier per hoeve, een destijds in Holland en Utrecht gangbaar muntstuk van geringe waarde.

Dit 'totaalpakket' aan afspraken is al in het begin van de twaalfde eeuw geheel uitgekristalliseerd. Veel nieuwe nederzettingen kregen een naam waarin het bestanddeel 'cope' voorkomt, bijvoorbeeld Nieuwkoop, Boskoop, Vriezekoep, Papekop, Heikoop en Teckop.

Trek naar het oosten

Rond 1100 waren alle woeste gronden in de omgeving van Esselijkerwoude, Rijnsaterwoude en Leimuiden ontgonnen. Jonge boeren gingen toen op zoek naar nieuw land om te ontginnen. Dat werd gevonden in

Noordwest-Duitsland langs de Elbe en de Weser. En daarmee begint in Das Alte Land de geschiedenis van priester Hendrik.

In 1104 was Frederik I tot aartsbisschop van Bremen en Hamburg benoemd. Hij had de macht over alle *wildernis* binnen zijn wereldlijk gezagsgebied. Hij zal door het handelsverkeer via de Hanzesteden op de hoogte zijn geweest van de expertise van de Hollanders ten aanzien van droogleggen en ontginnen. Hij wilde dan ook graag het verzoek van enkele Hollanders in om het zuidelijk Elbemoeras te ontginnen en te veranderen in goed akkerland. De uitgifte van onontgonnen land aan de Hollanders was extra aantrekkelijk voor de aartsbisschop, want de kolonisten uit het westen vormden een prima tegenwicht tegen de Slavische dreiging uit het oosten.

Priester Hendrik - Hollandse watermanager

In 1113 sloot de aartsbisschop van Bremen en Hamburg een contract af met priester Hendrik en vijf leken. Hun namen zijn bekend: Helikinus, Arnoldus, Hiko, Fordolt en Referic. Uit onderzoek van prof.dr. H. van der Linden blijkt dat zij afkomstig waren uit de omgeving van Esselijkerwoude, Rijnsaterwoude en Leimuiden. Priester Hendrik was waarschijnlijk aan een of meer aan de kerken in deze dorpen verbonden. Het is niet bekend waar hij vandaan kwam. Mogelijk heeft hij zijn opleiding in het klooster van Echternach genoten. Een andere mogelijkheid is dat hij in de abdij van Egmond heeft gestudeerd. Dat was destijds het enige klooster in het graafschap Holland.

Waarschijnlijk zijn priester Hendrik en zijn meereizende gezellen met een kleine karavaan naar Duitsland vertrokken. Boerenzonen, jonge echtparen en avonturiers namen afscheid van thuisland en gingen onder leiding van priester Hendrik op weg naar een nieuw bestaan. Misschien hadden ze samen enkele paard-en-wagens aangeschaft om hun bagage en zware werktuigen te vervoeren. In het Alte Land aangekomen gingen ze direct aan de slag. Zij werkten in ploegenarbeid. Een opperman regelde dat elke arbeider beurtelings groef en grond

kruide. Deze afwisseling was nodig omdat de werkzaamheden niet even zwaar waren. Op deze manier kon in werktijd een maximale prestatie worden geleverd. De arbeiders woonden tijdelijk in provisorische barakken. Daar golden allerlei ongeschreven regels met betrekking tot rusttijden, hygiëne, etc.

Priester Hendrik had met de aartsbisschop een copecontract afgesloten. In Duitsland was zodoende sprake van dezelfde ontginningsmethodiek en rechtspositie als 'thuis'. Daarom vinden we ook in het Alte Land dorpsnamen met het bestanddeel cope: Francop, Nincop en Ladekop. De kolonisten betaalden jaarlijks één denier per hoeve waarmee ze het aartsbisschoppelijke gezag erkenden. In ruil voor de ontginningen, en voor erkenning en belastingplicht, verwierven de eigenaren zich de status van 'vrije boer'. Priester Hendrik en zijn mannen konden de stichting van honderden hoeven en de nodige kerken op hun programma zetten. Ook kregen zij de toezegging dat de te stichten godshuizen 'eigen kerken' van priester Hendrik zouden worden. Reeds twintig jaar later blijken er diverse *Holländerdörfer* te bestaan. Als eerste Steinkirchen, in de streek onder Hamburg die later de naam het Alte Land zou krijgen.

Dit jaar (2013) is herdacht dat 900 jaar geleden priester Hendrik, als eerste expert op het gebied van Hollandse waterstaatstechniek en watermanagement, deze kennis buiten de landsgrenzen in praktijk bracht. Vanuit het Alte Land hebben de Hollandse waterbouwkunde en ontginningstechnieken zich verder naar het noorden en oosten verspreid. Ook voorbij de Elbe, in Sleeswijk Holstein bijvoorbeeld, treft men cope-dorpsnamen en de regelmatige verkaveling met standaardmaten aan.

De vestiging van Hollanders heeft zich voortgezet tot in de 19e eeuw. De kolonisten behielden dezelfde rechten als in hun vaderland: het 'Hollandse recht'. Men veronderstelt dat er 1200 'Holländerdörfer' zijn geweest. Nog steeds is Hollands erfgoed herkenbaar in kerken, begraafplaatsen,

boerderijen, molens, etc. Uit kaartvergelijkingen blijkt dat het middeleeuwse Hollandse erfgoed zelfs tot in Polen toe goed bewaard is gebleven.

Jan Beenakker †

Over de auteur

Dr. J.J.J.M. Beenakker was historisch geograaf en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij nam in 1990 het onderzoek van prof.dr. H. van der Linden over die het verband tussen Kaag en Braassem en het Alte Land ontdekte. Jan Beenakker was de coördinator en mede-auteur van het jubileumboek *Het Groene Hart - Dat Ohle Land*, dat op 27 april 2013 feestelijk is gepresenteerd voor de Dom van Rijnsaterwoude (zie Alkmadders van juni 2013) en op 9 juni 2013 in Steinkirchen. Jan Beenakker overleed plotseling in juli van dit jaar.

Reconstructie van een vroegmiddeleeuwse boerderij. De boerderijen in de veengebieden waren vanwege de slappe ondergrond opgetrokken van licht materiaal. De wanden van vlechtwerk werden met leem dichtgemaakt. Een boerderij bestond uit één vertrek om te wonen en te slapen. Aan de woonruimte grensde de stal, zo profiteerden de bewoners in de winter van de warmte van het vee. Het dak was met riet of plagen gedekt. Men verbouwde gierst, spelt en peulvruchten, hield een moestuintje bij, een hoekje met wat kruiden en om de boerderij scharrelden kippen, schapen en geiten rond. Foto: Museum De Zwarte Tulp, Lisse.